

آسیب‌شناسی فرهنگ تولید در اسلام و تجارب جمهوری اسلامی ایران

رضا وفايي يگانه

کارشناس ارشد اقتصاد و پژوهشگر پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس

E-mail: r.v.yeganeh@gmail.com

دکتر لطفعلی عاقلی

عضو هیات علمی دانشگاه تربیت مدرس

E-mail: aghelik@modares.ac.ir

چکیده:

تولید در شرایط انحصار موجب کاهش سطح تولید، کاهش میزان استفاده از ظرفیت‌های تولیدی جامعه و به تبع آن تولیدات در بالاترین سطح ممکن به فروش می‌رسند که این مسئله موجب افزایش بیکاری در سطح جامعه، کاهش درآمد واقعی نیروی کار و افزایش فقر در سطح انبوه می‌شود که از این طریق می‌تواند فضای فرهنگی جامعه را تحت تأثیر خود قرار دهد از طرف دیگر نظام فرهنگی و ارزشی هر جامعه می‌تواند بر فرایند تولید تأثیر گذار باشد. در این مقاله با نگاهی به بازارهای عصر نبوی، این بازارها را از حیث وجود رقابت یا انحصار بررسی کرده و شیوه‌های مختلف رویارویی دولت اسلامی را با پدیده انحصار (که منجر به انباشت ثروت در دست عده‌ای خاص و تبعیض و فقر می‌شود) و نیز تشویق رقابت مطرح می‌کنیم. در این راستا با مطالعه اسنادی و بهره‌گیری از آیات و احادیث به ویژه احادیث متواتر، شواهد مربوطه را ارائه می‌دهیم. سپس تجربه جمهوری اسلامی ایران که با هدف برپایی حکومت اسلامی تشکیل شده، در برخورد با انحصار ارزیابی می‌شود و برای موفقیت بیشتر دولت در تشویق رقابت و تحدید انحصار راهکارهای لازم ارائه می‌شود. بر اساس نتایج این تحقیق بازارهای عصر نبوی و عملکرد ائمه در برخورد با نارسایی‌های بازار حاکی از توجه شدید به سازوکار نیروهای طبیعی عرضه و تقاضا بوده و جز در موارد بحرانی و ضروری و به اقتضای مصالح عمومی، دخالتی در بازارها صورت نمی‌گرفته است. با تطبیق شرایط حاکم بر آن دوران و سه ده بعد از انقلاب، به این نتیجه می‌رسیم که هنوز بستر رقابتی با گرایش و تأکید بر حذف انحصارات در اقتصاد ایران شکل نگرفته و اقدام عملی برای توسعه فضای رقابتی در بازارهای ایران به ویژه بخش صنعت صورت نگرفته است.

کلید واژه‌ها: بازار عصر نبوی، انحصار، دولت اسلامی، انباشت ثروت

۱ - فرهنگ و نظام تولید

مرحوم محمد باقر صدر معتقد است که اقتصاد از دو دسته عوامل تشکیل شده است: یک دسته عوامل انسانی و یک دسته عوامل فیزیکی. در بعد عوامل انسانی می‌توان به پدیده‌هایی همچون اولویت بندی تولید و سهم بری عوامل تولید یاد کرد در بعد فیزیکی می‌توان از بازدهی نزولی و بازدهی نسبت به مقیاس نام برد. این تلفیق و به هم آمیختگی عوامل انسانی و فیزیکی در اقتصاد نه منشاء تمایز آن از دیگر علوم انسانی است. روابط فیزیکی، به علت قطعیت، گرچه مقوله‌ای ارزشی نیست ولی بهره برداری از آنها به عنوان ابزار، مسئله‌ای انتخابی و ارزشی است و لذا نمی‌توان گفت که کل مسائل اقتصاد از این منظر مقوله‌ای ارزشی به حساب می‌آیند و عدم قطعیت روابط اقتصادی (تنوع پذیری آنها را نسبت به علوم طبیعی افزایش می‌دهد). این تنوع پذیری که ریشه در اختیار انسان دارد. مسئله‌ای به نام انتخاب را به وجود می‌آورد و انتخاب احتیاج به معیار دارد و معیار مسئله‌ای ارزشی است و ارزش هم جزیی از فرهنگ است و خمیرمایه آن است. در اقتصاد سوالاتی اساسی در زمینه تولید همانند اینکه تولید چگونه انجام شود و چه مقدار تولید شود وجود دارد که بر درجه انحصار تاثیر گذار هستند. در پاسخگویی به این سوالات مذکور، مسئله انتخاب و ظهور رفتار انسانی مطرح است که متاثر از ارزشها و فرهنگ حاکم بر جامعه می‌باشد و فرهنگ در دادن پاسخ به سوالات فوق نقش اساسی را دارد (موسایی، ۱۳۸۰).

همان طور که عنوان شد افزایش فقر و بیکاری از پیامدهای احتمالی پدیده انحصار می‌تواند باشد در ادامه ارتباط

این مولفه را با فرهنگ مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۲ - فقر و تاثیر آن بر فرهنگ ارزش‌های جامعه

در ادبیات اقتصادی دو نوع فقر وجود دارد: اول، فقر مطلق (کامل) که از طریق خط فقری که به عنوان تامين حداقل هزینه های لازم در زندگی برای کسب رضایت در تامين سلامت و بهداشت تعريف می‌شود، قابل اندازه گیری است. دوم، فقر نسبی که در این حالت فرد حداقل‌ها را داشته لیکن نسبت به سایر گروه‌های درآمدی جامعه فقیر محسوب می‌شود. نکته قابل توجه این است که در مطالعات تجربی فقر اثرات مختلفی بر جامعه از خود بر جای گذاشته است.

بسیاری از محققان، ریشه اصلی بسیاری از بزه‌ها و آسیب‌های اجتماعی موجود در جامعه همچون فساد، ارتشاء، سرقت، قتل، اعتیاد، طلاق و .. را فقر ونداری می‌دانند. به عقیده آنها، دست کم حتی اگر این عوارض، به طور مستقیم ناشی از فقر نباشد، به آنها شدت می‌بخشد یا به طور غیر مستقیم موجبات بروز آنها را فراهم می‌آورد. به عنوان مثال، ممکن است ریشه بسیاری از جرایم اجتماعی، انگیزه مادی نباشد که بتوان ادعا کرد ناشی از فقر باشد اما به هر حال در بیشتر موارد مرتکبین این گونه جرایم کسانی هستند که به دلیل فقر اقتصادی، از آموزش‌های عمومی و امکانات فرهنگی و آموزشی جامعه محروم مانده اند. بررسی‌هایی که توسط بسیاری از پژوهشگران صورت گرفته، این واقعیت را تایید می‌کند. به عنوان مثال، بررسی‌ها نشان می‌دهد که بیش از ۸۰ درصد معتادان کشور، ماهانه کمتر از حداقل

دستمزد در کشور داشته و ۷۵ درصد از آنها بی‌سواد یا دارای مدرک تحصیلی کمتر از سیکل (سوم راهنمایی) بوده‌اند. همچنین مطالعات اقتصادسنجی انجام شده ثابت کرده افزایش درآمد افراد جامعه، تاثیر معکوس و معناداری بر اعتیاد آنها در کشور داشته است (رئیس دانا، ۱۳۸۰).

فیلیپس (Philips ۱۹۹۱) - معتقد است که فشار فقر می‌تواند منجر به بی‌مسئولیتی و در نتیجه باعث انحرافات اجتماعی شود، به خصوص وقتی که افراد در زیر فشارهای ناشی از فقر ناتوان باشند و قادر نباشند که زندگی خود را تحت کنترل درآورند. به نظر ایشان ایجاد استقلال اقتصادی برای افراد فقیر مهمترین عامل برای ریشه‌کنی و مبارزه با جرم می‌باشد (صادقی، ۱۳۸۴).

۳ - بیکاری و تاثیر آن بر فرهنگ ارزش‌های جامعه

بیکاری یکی از متغیرهای مهم کلان اقتصادی بوده و همواره مطرح سیاست‌گذار کشور می‌باشد. به عبارت دیگر، در تمامی کشورها سعی بر کاهش بیکاری بوده و می‌باشد. این امر به لحاظ اثرات و تبعات منفی اقتصادی-اجتماعی- فرهنگی بیکاری حائز اهمیت می‌باشد. به طور مشخص بیکاری بر بسیاری از پدیده‌های اجتماعی و فرهنگی تاثیر گذار بوده و از لحاظ مبانی نظری مورد تایید می‌باشد. مفهوم بیکاری در ادبیات تحقیق کاملاً مشخص می‌باشد. تعريف استانداردى که برای بیکاری معمولاً مطرح شده به صورت زیر است:

شخصی که توسط کارفرمایش اخراج شده باشد یا کسی که کارش را ترک کند و در جستجوی کار دیگری

باشد و نیز کسی که برای کار ثبت نام کرده ولی هنوز کاری (شغلی) پیدا نکرده باشد (اسمیت، ۱۹۹۱). تا زمانی که کسی در یک شغلی مشغول به کار باشد، به عنوان بخشی از یک ساختار اجتماعی در نظر گرفته می شود (Kelvin-۱۹۸۵). فرد بیکار اغلب به عنوان یک "شخص ناتوان در جامعه" یا "یک شهروند طبقه پایین (درجه دوم)" اطلاق می شود (کلوین و جارت، ۱۹۸۵).

ناکان (Nakane-۱۹۷۰) در مطالعات خود از جامعه ژاپن به مواردی اشاره کرد که هر یک در کاهش بروز جرم نقش اساسی ایفا می نماید. وی در مطالعه خود به این نتیجه رسید که اولاً؛ شکاف بین بیکاری و اشتغال در ژاپن یک بحث اساسی تلقی می شود. ثانیاً، توجه مردم به معضل بیکاری در ژاپن منجر به افزایش حس یکپارچگی افراد جامعه در گروه های کاری می شود. بالاخره افراد جامعه هویت خود را در موقعیت کاری خود جستجو می کنند و در نهایت این طرز تلقیات باعث می گردد تا افراد به اهداف مشترک در گروه، بیشتر بها دهند و این خود در کاهش جرایم علیه افراد (جرایم مالی، فساد اداری و...) نقش اساسی دارد.

مطالعات صورت گرفته در آمریکا نشان می دهد که علاوه بر اثرات فقر و نابرابری های اقتصادی، بیکاری نیز رابطه مثبت و معنی داری با جرایم مالی نظیر سرقت دارد (ژاکوب، ۱۹۸۱). این در حالی است که مطالعات در زمینه نرخ بیکاری و جرایم علیه اشخاص (قتل، ضرب و شتم...) دارای الگوهای نتایج ناسازگاری بوده اند، به طوری که ژاکوب (۱۹۸۱) نشان داد که بین نرخ بیکاری و جرایم علیه اشخاص یک رابطه

مثبتی برقرار است، ولی اسپکتور (۱۹۷۵) در تحقیقات خود به این نتیجه رسید که هیچ رابطه معنی داری بین نرخ بیکاری و جرایم علیه اشخاص وجود ندارد.

همچنین در مطالعه ای دیگر کروچفیلد و همکارانش (۱۹۸۲) به این نتیجه رسیده اند که یک رابطه منفی بین نرخ بیکاری و قتل (عمد) در آمریکا وجود داشته است اما نرخ بیکاری با دیگر جرایم (علیه اشخاص) نظیر تجاوز جنسی، ضرب و شتم و سرقت مسلحانه هیچ رابطه معنی داری وجود ندارد.

۴. پدیده بازار در عصر نبوی بررسی تاریخ جامعه مسلمانان نشان می دهد که آزادی اقتصادی توسط سنت های جامعه در کنار نظام قانونی تضمین شده است. پیامبر (ص) حتی زمانی که قیمت ها به شدت افزایش یافته بود، تثبیت قیمت ها را نپذیرفت. امتناع بر این مبنا بوده است که تغییرات قیمت ناشی از عوامل داخلی عرضه و تقاضا و نبود فشارهای ناشی از خرید و فروش نباید سبب شود تولیدکنندگان کالاهای خود را به قیمت کمتر از قیمت بازار بفروشند.

انقلاب اسلامی ایران با هدف برپایی عدالت و رعایت اصول و احکام اسلامی تشکیل شد و علی الاصول ارزش های اسلامی در سیاست ها و برنامه های مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بایستی برجسته باشند

همچنین زمانی که پیامبر ایده مربوط به دریافت و خرید محصولات کشاورزان را قبل از رسیدن آنها به مکان بازار و اطلاع از آنچه در آن می گذرد، رد کرد، در واقع نشان از تمایل وی به حداقل سازی شکاف اطلاعاتی بازار دارد.

پیامبر اکرم (ص) در بیان انحصار و نیرنگ در معامله هم بسیار جدی بوده، آنها را برابر با بدترین گناهان و عدم اعتقاد به خدا قرار داده است. (صدیقی و همکاران، ۱۳۷۵، صص ۲۸۲ و ۲۸۴). به اعتقاد ابن تیمیه عناصر انحصارگر باید از بازار کنار گذاشته شوند و هنگامی که عناصر انحصاری در بازار یافت شدند به دولت (محتسب) اجازه داده می شود در

در مطالعه ای دیگر، کندی و همکارانش (۱۹۹۱) دریافتند که یک رابطه منفی بین نرخ بیکاری و قتل (عمد) در کانادا وجود دارد. آنها معتقدند که بیکاری ظاهری (اسمی یا ساختگی)، به خودی خود، به کمک بیمه های بیکاری و حمایت های رفاهی باعث ایجاد شرایط وخیم اقتصادی نمی شود، بطوری که رکودهای اقتصادی با مساعدت های دولتی منجر به ثبات بیشتر در جامعه و کاهش نرخ قتل می گردد. همچنین مطالعات دیگر نظیر مطالعه وانگ (۱۹۹۵) و ژانگ (۱۹۹۷) و... نیز حاکی از تاثیر مثبت و معنی دار نرخ بیکاری بر روی نرخ جرم می باشد.

بازار مداخله و قیمت معادل تعیین کند. پیامبر رفتار انحصار گرانه را در اینکه انحصارگر با ایجاد شرایط انحصاری و افزایش قیمت کالایش به دیگران آسیب رساند یا حتی برای بیرون کردن سایر فروشندگان و ورشکست کردن آنها قیمت کالای خود را از حد تعادلی کاهش دهد، ممنوع کرده، روایت زیر موید این مسئله است:

رسول اکرم(ص) در بازار بر مردی گذر کرد که کالایی را ارزانتر از قیمت متعارف آن می فروخت. حضرت به او فرمود: در بازار ما، کالا را به قیمتی کمتر از نرخ بازار می فروشی؟ گفت: بله. حضرت فرمود: آیا این کار به دلیل از خود گذشتگی و برای خداست؟ عرض کرد: آری. حضرت فرمود: بر تو بشارت باد! کسی که کالایی را به بازار ما می آورد، مثل مجاهد در راه خداست و کسی که در بازار ما احتکار می کند، همانند ملحد در کتاب خداست(نقل از دعائم الاسلام در کتاب نظام اقتصادی علوی، صص ۳۶۹-۳۷۰).

مجاوره فوق نشان می دهد که کاهش قیمت اگر به نفع عموم و در راه خدا نباشد، به ورشکستگی دیگران و ایجاد انحصار می انجامد.

پیامبر(ص) می فرماید: کسی که در مورد نرخهای مسلمانان دخالت کند تا قیمت آنها را برایشان گران سازد، بر خداوند متعال است که او را وارونه به سخت ترین جای جهنم پرتاب کند.

در پاسخ به درخواست قیمت گذاری کالاها و جلوگیری از نوسانات کاهشی و افزایشی قیمت ها، پیامبر(ص) فرمود: من دوست ندارم خدا را ملاقات کنم با بدعت و کاری که راجع به آن دستوری نداده است. بگذارید بندگان خدا از دست

یکدیگر روزی بخورند.

روایت مذکور نشان می دهد که پیامبر(ص) قائل به دخالت دولت یا حاکم اسلامی در نظام طبیعی قیمت ها و سازوکار عرضه و تقاضا نبود و این نظام را در اختیار و قدرت الهی دانسته و مداخله در جهت تثبیت و تنظیم قیمت ها را بدعت می شمرد.

فشار فقر می تواند منجر

به بی مسؤلیتی و در

نتیجه باعث انحرافات

اجتماعی شود،

به خصوص وقتی که

افراد در زیر فشارهای

ناشی از فقر ناتوان

باشند و قادر نباشند

که زندگی خود را تحت

کنترل درآورند

در اسلام ایجاد تقاضای مصنوعی و تحریک قیمت ها جایز نیست. در حدیثی از پیامبر نقل است:

"لا تلقوا اسلع حتی یهبط بها الی السوق": به استقبال اجناس نروید تا زمانی که آنها به بازار عرضه شود. بدیهی است با افزایش عرضه و وجود تقاضا برای کالا، قیمت عادلانه در بازار برای فروشنده و خریدار می تواند تحقق یابد. این حدیث پیامبر ناظر بر فرایندی بوده که طی آن بازرگانان عمده به محض اطلاع از حرکت کاروان های تجاری از شهری به شهر دیگر، قبل از ورود به استقبال آنها رفته و به هر طریق ممکن محموله

کاروان را یکجا خریداری نموده و در سلطه انحصاری خود قرار می دادند. این فرایند به "تلقی رکیان" نیز معروف است. اسلام موارد ایجاد انحصار و تجمع ثروت و راكد گذاشتن آن را در مفاهیمی چون منع ربا، منع حمی، منع استثنائات، تحریم کنز، منع اتراف و تکاثر، و ممنوعیت احتکار دانسته است. در رابطه با ربا، آیه ۲۷۵ به بعد سوره بقره رباخواری مترادف با اعلان جنگ با خدا و رسول خداست. آیه یکم به بعد سوره همزه، ناظر بر عذاب دردناک برای جمع کنندگان طلا و نقره است در صورتی که آنها را در راه خدا انفاق نکنند.

حمی نوعی انحصار زمین ها(به اصطلاح امروزی زمین خواری) و ثروت های طبیعی است که تصاحب کنندگان بدون تلاش و کار بر زمین و تولید، صاحب آن می شوند. پیامبر(ص) قسمت هایی از زمین های موتات را(به عنوان حمی) در راه مصالح عمومی اختصاص داد. استثنائات در لغت به معنای استبعاد در انحصار و ویژه سازی و امتیاز دهی معنی شده است. از امام رضا(ع) نقل است که پنج کس مورد لعن من هستند ... و کسی که مال عموم(قیسی) را به انحصار درآورد(اصغری، ۱۳۷۷).

قیمت گذاری کالاها و خدمات، عمومیت ندارد و حتی در روایات، پیامبر پیشنهاد قیمت گذاری را رد کرده اند: انما اسعر الی الله(صعود و نزول نرخ یا قیمت مربوط به خداوند است)(وسائل الشیعه، جلد ۱۱، ص ۳۱۷، ح ۱).

در تشخیص مصالح جامعه علاوه بر معیار کلی تکاملی بودن اسلام، هر اقدامی که منجر به انحصار و تمرکز و تکاثر شود، حاکم اسلامی یا دولت اسلامی بایستی با آن مبارزه کند.

۵. منع احتکار در اسلام

از احکام بازار اسلامی ممنوعیت احتکار است. محتکر حق ندارد کالا را انبار کند، قیمتش را بالا برود و سود سرشاری کسب کند. اسلام مانع احتکار شده تا نظام بازار از حالت طبیعی خارج نشود و قیمتها به طور طبیعی تعیین شوند. احتکار، انحصار در توزیع است که در اسلام نهي شده است.

مطابق احادیث و روایات انواع احتکار به صورت های زیر تقسیم بندی شده است:

۱) گردآوری و حبس کالا به منظور تجارت و داد و ستد در زمان فراوانی آن به طوری که مردم به آسانی به آن دسترسی یابند و انبار کردن (حبس) تأثیری بر وفور کالا نداشته باشد و جوابگوی نیاز مردم باشد.

۲) محتکر کالا را در زمان فراوانی کالا و جوابگویی به نیاز مردم، حبس کند اما حبس آن بر روی کالای موجود در بازار به لحاظ جوابگویی به نیاز مردم تأثیر بگذارد و برای رفع نیاز مردم کافی نباشد.

۳) محتکر کالا را در وقت کمیابی آن حبس کند و مقدار کالای موجود در بازار جوابگوی مردم نباشد و حبس کالا بر زندگی متعارف و عادی مردم تأثیر گذارد.

۴) در زمان فراوانی کالا برای مردم، محتکر کالا را گردآوری و احتکار نماید سپس کالا در بازار کمیاب شود و مردم به آن نیاز داشته باشند اما کمیابی به خاطر عمل محتکر نباشد.

۵) جمع آوری کالا برای داد و ستد نباشد، برای مصارف شخصی باشد (اصغری، ۱۳۷۷).

پیامبر(ص): هرکس چهل شب طعامی

را احتکار کند از خدا دور شده است و خداوند هم از او بری است(روایت حاکم نیشابوری در مستدرک). روایت کنزالعمال: هرکس چهل روز طعام را بر امت من احتکار کند و آن را صدقه دهد، خداوند از او نمی پذیرد. موارد احتکار عموماً شامل گندم، جو، خرما، کشمش، روغن حیوانی و روغن زیتون است.

روایات فوق، ناظر بر تحریم کنز به مفهوم راکد گذاشتن و از جریان خارج کردن کالاهاست که منجر به رکود اقتصادی و کاهش اشتغال و درآمد می شود.

روایت ابن منصور از امام صادق(ع): در زمان رسول خدا طعام تمام شد. مسلمانان نزد آن حضرت آمده و گفتند یا رسول خدا طعام نایاب شده و نزد کسی جز فلان طعام وجود ندارد، دستور فرما آن را به فروش گذارد. پیامبر(ص) پس از حمد و ثنای الهی به آن شخص فرمود: ای فلان، مسلمانان می گویند طعام نایاب شده است مگر آن مقدار که نزد توست، آن را بیاور و هر طور که مایل هستی به فروش برسان و آن را احتکار مکن.

مضمون این روایت بر عرضه کالا به قیمت های رایج و عدم تصرف در قیمت گذاری تاکید دارد، زیرا با افزایش عرضه کالاها، دستیابی به قیمت عادلانه برای مصرف کنندگان، صورت عملی به خود می گیرد.

۶. نظر فقها در باب احتکار

نظر غالب فقها بر این است که برای حاکم اسلامی جایز نیست که محتکر را بر قیمت معین اجبار نماید، بلکه محتکر متاع را باید به روزی مقرر بفروشد و حاکم اسلامی(دولت)، به محتکر فرصت حبس بیشتر متاع را ندهد. بنابر این حتی

در مورد احتکار صحبت از قیمت گذاری نیست بلکه بحث بر سر عرضه کالاهاست احتکار شده است که با ثبات تقاضا خود بخود موجب کاهش قیمتها خواهد شد.

۷. ادله و شواهد مثبتة بازار رقابتی در اسلام

برخی از روایات و احادیث که تایید کننده تحقق بازار رقابت کامل هستند عبارتند از:

سوره نساء، آیه ۲۸، اشاره به تجارت از روی رضایت(تجاره عن تراض) دارد، به این معنا که قیمت پیشنهادی مورد توافق فروشنده و خریدار بوده و کالا به رویت طرفین رسیده باشد.

سوره انعام، آیه ۱۵۲، وفای به کیل و میزان و برقراری قسط. واحدهای سنجش و فروش بایستی مشخص بوده و وزن و حجم کالاهاست مورد مبادله معین گردد.

نهی پیامبر(ص) از رفتن به بازار بین طلوع فجر و طلوع شمس (زودتر از دیگران وارد بازار شدن و جلب مشتری کردن). همچنین در روایت دیگری از پیامبر(ص) مغبوض ترین مردم کسی است که زودتر از همه وارد بازار شده و دیرتر از همه از بازار خارج می شود. به عبارت دیگر بازار رقابتی مستلزم ورود و خروج آزادانه همه کارگزاران و فعالان بازار در چارچوب زمانی مشخص است. لازم به ذکر است که در اقتصاد متعارف نیز، عرضه و تقاضا در افق زمانی مشخص تعریف می شوند.

دقت در وقت معامله(امتحان و آزمایش جنس، نگاه کردن و دقیق شدن). داشتن اطلاع از خصوصیات کالا مورد تاکید ائمه و پیامبر بوده است.

سهولت در خرید و فروش، دریافت

و پرداخت (روایت از پیامبر(ص): بارک ا... علی سهل البیع، سهل الشراء، سهل القضاء، سهل الاقتضاء). در واقع مفهوم کاهش هزینه های معاملاتی از این روایت قابل استنباط است.

چانه زدن در معاملات یا سازوکار مذاکره و چانه زنی (Negotiating) (روایتی از امام باقر(ع) نقل است که چانه زدن اطمینان نفس می آورد...). این تعبیر در واقع سازوکار حراجی والراسی را می تواند ارایه کند.

تزیین و تبلیغات [فریبنده به قصد اغفال خریداران که در شرایط انحصاری رخ می دهد]، مذموم است (روایت شهید ثانی در آداب تجارت).

اخذ حداقل سود برای تداوم تجارت یا مخارج روزانه (در روایت امام صادق این حداقل برای حجم تجارت بیش از ۱۰۰ درهم لحاظ شده است).

درخواست تنزیل قیمت پس از عقد معامله (روایت از امام صادق(ع): پیامبر از پایین آوردن قیمت بعد از ختم معامله نهی کرده است).

۸ نظر اندیشمندان و فقها در خصوص بازار

اسلام اصل نظارت دولت اسلامی را بر فعالیت عمومی و دخالت عمومی برای حمایت از مصالح عمومی و نگرهبانی از آن به وسیله محدود کردن آزادی های افراد در کارهایی که با آن سروکار دارند وضع کرده است. در اسلام به دولت اجازه داده شده است که نسبت به تصرف ها و اعمال جایز و مباح در شریعت دخالت کند. بنابراین آبادکردن زمین و استخراج معادن و حفر آنها و دیگر اشکال فعالیت و تجارت، اعمال مباح و جایز هستند که شرع مقدس اسلام به

طور کلی آنها را تجویز کرده است. (اقتصاد ما، جلد اول، صص ۳۶۲-۳۶۰).

سیاست مالی اسلام به این اکتفا نمی کند که هزینه های ضروری دولت را تأمین کند بلکه هدف از آن شرکت در برقراری توازن اجتماعی و همکاری عمومی (تکافل عام) است (همان، ص ۳۷۶). دولت اسلامی می تواند با تعیین نرخ یا ایجاد رقابت، قیمت را در سطح مطلوب نگه دارد و انحصار طبیعی را از بین ببرد (دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۲، صص ۲۲۰ و ۲۲۳).

فقه های بزرگ نیز در کتب فقهی خود مثل کتاب ضمان، قیمت کالاها را به عرضه و تقاضا واگذار کرده و تصریح نموده اند که قیمت هایی که محور خرید و فروش در بازار است، ملاک و معیار ارزیابی است. امام (ره)، در کتاب بیع خود اجازه قیمت گذاری را محدود به مواقع ضروری کرده است و در شرایط عادی معتقد است که:

تثیت قیمت اجناس جایز نیست (تحریر الوسيله، جلد ۱، ص ۵۰۲، مسئله ۲۳).

روح قانون اساسی
جمهوری اسلامی
ایران و گرایش
اصولی قانون گذار،
کاستن از انحصارات
دولتی و سپردن امور
به دست مردم است

۹. انحصار و دولت در اقتصاد متعارف
مساله انحصار از مباحث حقوق رقابت تجارتي است که به رغم سابقه دیرین انحصار، رشته ای جدید محسوب می شود. بنابراین انحصار، موضوعی ماهیتا وابسته به حقوق خصوصی می باشد به بیان دیگر، از ابتدا امری مدنی و تجاری بوده است. منتهی در قرن بیستم دولت ها جهت مبارزه و یا مهار آن به وضع مقررات و قوانین ضد انحصار پرداختند و یا در واگذاری انحصارات مداخله نموده و یا خود، اداره برخی از امور را به شکل انحصاری در دست گرفتند. مداخله دولت ها نمی تواند ماهیت مقولات حقوقی را دگرگون سازد هر چند ممکن است برخی اجزای نظام حقوقی را دستخوش تغییر سازد. مؤید این دیدگاه رویه و شیوه قانون گذاران دنیا در چگونگی نگرش نسبت به انحصار است. انحصار به طور کلی در همه نظام های حقوقی از قبیل نظام حقوقی اسلام، حقوق عرفی و سیستم های حقوقی مورد مطالعه ناپسند و منفی ارزیابی می شود و اصول و قواعد مشهور حقوقی از جمله اصل آزادی قراردادی و فروع آن و نیز اصل مساوات و عدالت، نظم عمومی با انحصار قابل جمع نیستند.

به بیان دیگر پذیرفتن انحصار، نقض اصول مذکور را به همراه دارد. لکن با وجود این، دولت ها بنا به ضرورت ها و دلایل توجیهی دیگر، پاره ای از امور مهم جامعه، به ویژه خدمات عمومی را به صورت انحصاری اداره می نمایند. عموماً قوانین مورد مطالعه به منظور منع و جلوگیری از انحصارات خصوصی تدوین و تصویب شده اند. تا جایی که مقررات ضد انحصار برخی از کشورها "قانون ضد انحصار خصوصی" نام

دارد. گرچه انحصارات دولتی و آن دسته از انحصارات خصوصی خلاف قاعده و مغایر با اصول شناخته شده حقوقی است، ولی قراردادهای دادوستدهای انجام یافته در حوزه انحصارات دولتی در زمره عقود الحاقی به شمار می‌روند به طوری که طرف قرارداد فاقد اختیار واقعی لازم در عقود است (رضایی، ۱۳۷۵).

قراردادهای وضع شده در چارچوب انحصارات خصوصی از عقود غیر اختیاری و اضطراری شناخته می‌شود زیرا نه تنها قصد و رضای معاملی طرف قرارداد موجود نیست بلکه عمل انحصارگر وضعیت پدید می‌آورد که آن وضعیت موجب سلب قصد و اختیار طرف معامله است. علاوه بر این، قراردادهای توافق‌هایی که به قصد کسب موقعیت انحصاری شکل می‌گیرد، ممنوع است و قانون‌گذاران، آنها را نامشروع و باطل می‌دانند.

در اقتصاد متعارف، انواع انحصار به صورت زیر دسته بندی می‌شود.

الف- انحصار بر منابع طبیعی: مالکیت عمومی بر زمین‌ها، جنگل‌ها و معادن و...

ب- انحصارات طبیعی: انحصار در صنایعی که بخش خصوصی به دلیل سرمایه‌گذاری سنگین قادر به فعالیت نیست.

ج- امتیازات انحصاری: انحصار مربوط به حقوق مالکیت از جمله اختراعات و ابداعات و واگذاری حقوق بهره برداری

د- انحصارات قراردادی: انحصار مربوط به قراردادهای حاکم بین بخش دولتی و خصوصی یا در بخش خصوصی

ه- تباری‌ها مثل اوپک و کارتل‌ها و تراست‌ها: انحصار در جهت کنترل بازار و تعقیب منافع مشترک

انحصارات دولتی را می‌توان با بعد و اندازه دولت نشان داد. اندازه دولت روی عملکرد کلی اقتصاد و رشد اثرات مهمی دارد. مطابق نظریه غالب اقتصادی، اندازه دولت بزرگتر برای کارایی تولید و رشد اقتصادی زیان‌آور است، زیرا اولاً وظایف دولت اغلب بصورت غیرکارآ اجرا می‌شوند. ثانیاً تعدیل نظام‌های مختلف دولتی بر اقتصاد کشور، بار زیادی وارد می‌کند. ثالثاً بیشتر سیاست‌های مالی و پولی دولت به سمت انحراف انگیزه‌های اقتصادی و پایین‌آوردن سطح کارایی تمایل دارند. در نقطه مقابل این دیدگاه، بعضی عقیده دارند که دولت نقش حساسی در مراحل توسعه اقتصادی دارد و استدلال می‌کنند که

اندازه دولت بزرگتر، شبیه به موتور محرکه توسعه اقتصادی است، زیرا اولاً هدایت دولت در هماهنگی تضادهای بین بخش خصوصی لازم است. ثانیاً دفاع ملی از امور حیاتی است که بدون وجود دولت امکان‌پذیر نیست. ثالثاً افزایش انگیزه‌های سرمایه‌گذاری و فراهم کردن یک رهبری مؤثر اجتماعی برای رشد و توسعه، تنها به دست دولت میسر است.

دولت به عنوان نماینده جمعی افراد هر کشور انجام اموری را در جامعه عهده‌دار می‌شود که تک‌تک افراد آن کشور نمی‌توانند انجام دهند و در گذر تاریخ، عهده‌داری امور به دست دولت بسته به شرایط هر کشور دستخوش تغییر شده است. این تغییرات در یک طیف کلی با دو سوی لیبرالیسم و دخالت‌گرایی قابل بررسی است. در ارتباط با دخالت دولت در فعالیت‌های اقتصادی

در چارچوب الگوی ساده سه بخشی دولت-بنگاه - خانوار، دولت می‌تواند به عنوان نماینده مردم وارد چرخه و نظام اقتصادی شود و این ورود می‌تواند دو جنبه داشته باشد. اول جنبه هدایت، کنترل، نظارت و اصلاح امور است که در چرخه اقتصادی رخ می‌دهد و از این جهت دولت می‌تواند دخالت خود را در نظام اقتصادی گسترش دهد یعنی با وضع مقررات، دستورات عمل‌ها و ایجاد فعالیت‌ها و صدور مجوزها چنین کاری را می‌تواند انجام دهد. دوم دولت می‌تواند خود مجری سیاست‌ها و دیدگاه‌های اقتصادی در جامعه باشد و می‌تواند منابعی را از جامعه به سوی خود سوق دهد و بنگاه اقتصادی و سازمان‌ها و ادارات اجرائی تاسیس کند، مالکیت آن را داشته باشد و از این طریق در نظام اقتصادی فعالیت خود را گسترش دهد.

۱۰. عملکرد ایران در برخورد با انحصار

مقررات ایران در مورد انحصار، دچار تغییرات زیاد شده است لکن روند کلی به سوی منع مطلق انحصار است، البته در دوران قاجار، مقررات قانونی دال بر تأیید انحصار به صورت واگذاری امتیازات انحصاری به بیگانگان اعم از اشخاص حقیقی و حقوقی و ایرانیان وجود داشته است. قانون اساسی مشروطیت، انحصارات لجام گسیخته را مقید نمود و در دو اصل ۲۳ و ۲۴ آن هر گونه امتیاز و انحصار بدون تصویب شورای ملی ممنوع گردید.

در دوران پهلوی از کثرت و شدت انحصارات گذشته کاسته شد ولی باز تعدادی قرارداد انحصاری دیده می‌شود، به علاوه در این دوره بیش از پیش بر

انحصارات دولتی افزوده شد کما اینکه انحصارات مهمی در مورد نفت ایران در دست بیگانگان بود.

پس از انقلاب اسلامی ایران هرگونه انحصار خصوصی مطلقاً نفی و منع شد. قانون اساسی جمهوری اسلامی در مقدمه خود هرگونه انحصارطلبی را نفی نمود و در اصل ۴۳ نیز انحصار را عموماً

در برنامه سوم توسعه، برای گذر از وضعیت انحصاری به رقابتی، آزادسازی فعالیت‌های دولتی و تصدی گری‌های آن، انجام اصلاحات ساختاری و تشکیلاتی مورد توجه قرار گرفت. از مهمترین موانع لغو انحصارات، وجود وظایف حاکمیتی در شرکت‌های دولتی بود که با انتزاع وظایف حاکمیتی از

می‌شود.

سامانی پور (۱۳۸۰) نسبت تمرکز محاسباتی را با روش لگاریتمی نرمال برای کلیه کارگاه‌های صنعتی واقع در نقاط شهری و روستایی کشور (با متوسط تعداد شاغلان ۱۰ نفر و بیشتر و با بکارگیری ISIC دو رقمی در سالهای ۱۳۷۳ و ۱۳۷۶) محاسبه کرده و نشان داده است که در دو سال ۱۳۷۳ و ۱۳۷۶ صنعت "تولید محصولات از توتون و تنباکو - سیگار" انحصاری‌ترین صنعت کشور بوده است. برطبق الگوی لگاریتمی نرمال در سال ۱۳۷۳ "صنایع تولید زغال کک، پالایشگاه‌های نفت و سوخت‌های هسته‌ای" و "تولید رادیو و تلویزیون و دستگاه‌های وسایل ارتباطی" به ترتیب دارای بالاترین درجه انحصاری در این سال بودند. در سال ۱۳۷۶ "صنایع تولید زغال کک، پالایشگاه‌های نفت و سوخت‌های هسته‌ای" و "تولید رادیو و تلویزیون و دستگاه‌های وسایل ارتباطی" صنایع با درجه انحصاری بالا را تشکیل داده‌اند.

لشکر بلوکی (۱۳۷۶) با بررسی شاخص‌های مختلف اندازه دولت در کشورهای مختلف جهان بر اساس اطلاعات سال‌های ۱۹۹۷-۱۹۷۰ اقدام به محاسبه جایگاه ایران در میان کشورهای جهان از لحاظ شاخص‌های مصرف عمومی دولت، خالص مالیات‌های غیرمستقیم، کسری بودجه دولت، درآمدهای جاری دولت، هزینه جاری دولت و تراز بودجه جاری نموده است. مدل مربوط به اندازه بهینه مخارج دولت در مورد ایران نشان می‌دهد که اختلاف بین اندازه بهینه و عملکرد دولت در مورد کل مخارج دولت ۰/۱۷ جمع مخارج جاری ۰/۰۳ جمع مخارج عمرانی

اسلام اصل نظارت دولت اسلامی را بر فعالیت عمومی و دخالت عمومی برای حمایت از مصالح عمومی و نگرهبانی از آن به وسیله محدود کردن آزادی‌های افراد در کارهایی که با آن سرو کار دارند وضع کرده است

و انحصار خصوصی را خصوصاً منع کرد اما چند قانون در چند موضوع مانند حقوق مالکیت‌های معنوی برخی حقوق انحصاری برای اشخاص به رسمیت شناخت ولی بر انحصارات دولتی به طور بی‌سابقه افزود. با این وجود روح قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و گرایش اصولی قانونگذار، کاستن از انحصارات دولتی و سپردن امور به دست مردم است.

پیش‌بینی بخش تعاون و تشکیل وزارت تعاون از یک سو و خطوط اصلی تعیین شده در قانون برنامه دوم و سوم توسعه اقتصادی فرهنگی و اجتماعی جمهوری اسلامی و سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی مؤید صحت این مدعاست. زیرا قواعد و اصول پذیرفته شده حقوقی در نظام حقوقی اسلام و سیستم حقوقی ایران موافق انحصار نیستند.

قوانین شرکت‌ها و تقویت حاکمیت و کاهش تصدی‌گری دولت، به منظور حل این مشکل اقدام شد.

۱۱. شواهد تجربی از عملکرد اقتصاد ایران در ادبیات نظری، عناصر سه‌گانه ساختار، رفتار و عملکرد بازار از موضوعات مطرح در سازماندهی صنعتی است که وضعیت حاکم بر بازارها و صنایع را از نظر رقابت یا انحصار نشان می‌دهد. نسبت تمرکز یکی از شاخص‌های مهم و کاربردی ساختار بازار است که از آن برای تعیین درجه انحصار و رقابتی بودن صنایع استفاده می‌گردد. نسبت تمرکز برحسب متغیر مورد نظر (مثلاً اشتغال، میزان فروش، حجم تجارت) بیان‌کننده سهم چند بنگاه بزرگ‌تر در هر صنعت است. رقابت در صنعت موجب افزایش کیفیت و کارایی

۱۱/۰، جمع امور عمومی ۴/۰، جمع امور اجتماعی ۵/۰ و جمع امور اقتصادی ۳/۰ می‌باشد.

خدادادکاشی (۱۳۷۹) رقابت و انحصار در بازارهای صنعتی ایران را با کمک شاخص های تمرکز مورد بررسی قرار داده است. بر اساس مطالعه وی، بازارهای صنعتی ایران به شدت متمرکز می‌باشند و سهم بالایی از ارزش ایجاد شده در بخش صنعت متعلق به بازارهای انحصاری است و به علاوه تعداد محدودی از کارخانه های صنعتی ایران بر درصد قابل توجهی از بازارهای صنعتی مسلط می‌باشند. محاسبه شاخص تمرکز برحسب متغیرهای مختلف دلالت بر آن دارد که در بخش صنعت ایران و به ویژه در صنایع متمرکز، بنگاه های بزرگ گرایش به کاربرد فن آوری سرمایه بردارند.

انحصار در بخش نفت: در حال حاضر بیش از ۱۰۰ شرکت در انحصار وزارت نفت است. وزارت نفت در دوران ۸ سال فعالیت دوران سازندگی، به ده ها شرکت فرعی تبدیل شد و بدین ترتیب، از نظر ساختار دولتی این وزارتخانه در این دوران روز به روز بزرگتر شد. حال اصل ۴۴ قانون اساسی ابلاغ شده است و وزارت نفت به عرضه سهام شرکت های نفتی و واگذاری آنها روی آورده است.

اما صنعت نفت ایران پس از انقلاب از استقلال بیشتری برخوردار شد، زیرا شرکت های خارجی فعال در ایران از جمله آسکو، آجیب، ایمنکو، لاکو، ایپک که به نوعی از زمان کشف نفت تا آن زمان بر میادین نفتی کشور سلطه یافته بودند با توجه به منافع ملی کشور و عدم برداشت صیانتی بر مخازن نفتی و گازی کشور تصمیم به ترک ایران گرفتند زیرا

دیگر با مطرح شدن ملی شدن ها سودی در انتظار آنها نبود.

با کناره گیری شرکت های خارجی، شرکت ملی نفت ایران تنها شرکت انحصاری بود که تصمیم گرفت ۵ شرکت دیگر در بخش بالادستی تاسیس کند: شرکت ملی حفاری و شرکت نفت فلات قاره، شرکت مناطق نفت خیز جنوب، شرکت ملی اکتشاف و شمال.

بیکاری حائز اهمیت

می‌باشد. به طور

مشخص بیکاری بر

بسیاری از پدیده‌های

اجتماعی و فرهنگی

تاثیرگذار بوده و از

لحاظ مبانی نظری مورد

تایید می‌باشد

تا قبل از دوره سازندگی - ۱۳۶۸ - تغییر چندانی در بزرگ شدن و گسترده شدن تشکیلات سازمانی این وزارتخانه عظیم نبوده و تعداد شرکت ها بسیار محدود بوده است. به عبارتی دیگر، افزایش حجم تصدی های دولتی در وزارت نفت وقتی بود که دوران سازندگی پس از جنگ در ایران آغاز شد، وزارت نفت برای تسریع بخشیدن به پروژه های نفتی، گازی، پتروشیمی و پالایش و پخش که از سویی نیازمند بازسازی بودند و از سویی دیگر باید طرح‌های جدیدی در کشور احداث می شد بیش از ۵۰ شرکت در بخش بالادستی را ایجاد کرد.

در حال حاضر تشکیلات کنونی وزارت نفت علاوه بر ۴ شرکت اصلی

(شرکت ملی نفت، پالایش و پخش، گاز و پتروشیمی)، شامل ستاد وزارت نفت از جمله دفتر وزارتی، امور اوپک و روابط با مجامع انرژی، بازرسی کل، تشریفات و امور کارکنان خارجی، سازمان حراست، روابط عمومی، نظارت بر صادرات مواد نفتی و بازرسی کل، گزینش مرکزی، تشکیلات و روش‌ها، معاونت در امور تولید، معاونت اداری و مالی، معاونت برنامه ریزی، معاونت امور نفت و گاز دریای خزر، معاونت امور بازرگانی، معاونت امور بین الملل، معاونت منابع انسانی و آموزش، معاونت امور حقوقی و مجلس و معاونت مهندسی می‌باشد.

شرکت ملی نفت به عنوان یکی از بزرگترین شرکت های زیر مجموعه وزارت نفت دارای ۲۳ شرکت تابعه است، هم اکنون شرکت های مهندسی و توسعه نفت، خدمات عمومی و بهداشت و درمان، سازمان بهینه سازی مصرف سوخت، کالای نفت لندن، حمل و نقل و ترخیص کالای نفت، نفت و گاز پارس، دفتر سنگاپور شرکت ملی نفت، خدمات هلی کوپتری، نفت خزر، پایانه های صادرات مواد نفتی، ملی حفاری، ملی نفت کش، حمل و نقل هوایی، مهندسی و ساخت تاسیسات دریایی، نفت فلات قاره ایران، بازرگانی نفت ایران، نفت مناطق مرکزی ایران، نفت خیز جنوب، بهره برداری نفت و گاز مسجد سلیمان، پشتیبانی، ساخت و تهیه کالای نفت ایران، کالای نفت کانادا و شرکت ملی صادرات گاز ایران از زیر مجموعه های شرکت ملی نفت ایران محسوب می‌شود.

۱۲. جمع بندی و توصیه ها

- تولید در شرایط انحصار موجب کاهش سطح تولید، کاهش میزان استفاده

از ظرفیت های تولیدی جامعه و به تبع آن تولیدات در بالاترین سطح ممکن به فروش می رسند که این مسئله موجب افزایش بیکاری در سطح جامعه، کاهش درآمد واقعی نیروی کار و افزایش فقر در سطح انبوه می شود.

- فشار فقر می تواند منجر به بی مسئولیتی و در نتیجه باعث انحرافات اجتماعی شود، به خصوص وقتی که افراد در زیر فشارهای ناشی از فقر ناتوان باشند و قادر نباشند که زندگی خود را تحت کنترل درآورند. به نظر ایشان ایجاد استقلال اقتصادی برای افراد فقیر مهمترین عامل برای ریشه کنی و مبارزه با جرم می باشد.

- انقلاب اسلامی ایران با هدف برپایی عدالت و رعایت اصول و احکام اسلامی تشکیل شد و علی الاصول ارزشهای اسلامی در سیاست ها و برنامه های مختلف اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بایستی برجسته شده و ثمرات و فواید آن نصیب اقشار مختلف جامعه شده و الگویی برای سایر کشورهای منطقه گردد.

یکی از ارکان اصلی حکومت اسلامی، تعامل مصرف کنندگان و تولیدکنندگان بر اساس قاعده لاضرر و لاضرار در مجرا و مسیر بازار است که عصاره فعالیت های تولیدی و سلایق مصرفی در آن ارایه و عرضه می شود. بازارها از قبل از اسلام نقش اساسی در گسترش مناسبات بین ملل مختلف در شبه جزیره عربستان داشته و با ظهور اسلام و توصیه های آن مبنی بر کسب روزی حلال، بر ارزش آن اضافه گشت. بازارهای عصر نبوی و عملکرد ائمه در برخورد با نارسایی های بازار حاکی از توجه شدید به سازوکار نیروهای طبیعی عرضه و تقاضا بوده و جز در موارد بحرانی و ضروری

پیامبر اکرم(ص) در بیان انحصار و نیرنگ در معامله هم بسیار جدی بود و آنها را برابر با بدترین گناهان و عدم اعتقاد به خدا قرار داده است

و به اقتضای مصالح عمومی، دخالتی در بازارها صورت نمی گرفته است. با تطبیق شرایط حاکم بر آن دوران و سه ده بعد از انقلاب، به این نتیجه می رسیم که هنوز بستر رقابتی با گرایش و تاکید بر حذف انحصارات در اقتصاد ایران شکل نگرفته و اقدام عملی برای توسعه فضای رقابتی در بازارهای ایران به ویژه بخش صنعت صورت نگرفته است. لذا می توان توصیه های سیاستی را این گونه بر شمرد:

الف- تنظیم لایحه ضد انحصار و حمایت از حقوق مصرف کنندگان در جهت ایجاد فضای رقابت و حذف رفتارهای انحصاری و غیر رقابتی

ب- ضرورت کوچک سازی دولت در تمامی بخشها با عنایت به سیاست های اصل ۴۴ قانون اساسی

ج- تحدید وظایف دولت به امور امنیتی و انتظامی، دفاع ملی و قانون گذاری و نظارت بر حسن اجرای قوانین و مقررات. ■

منابع:

- اصغری، سید محمد. (۱۳۷۷). بررسی حقوقی و فقهی دو مساله رشوه و احتکار. تهران، انتشارات

اطلاعات، چاپ اول.
- امام خمینی(ره). تحریر الوسیله. جلد اول، بیروت، انتشارات دارالتعارف، چاپ اول.
- خدادادکاشی فرهاد. (۱۳۷۹). انحصار، رقابت و تمرکز در بازارهای صنعتی ایران (۷۲-۱۳۶۷)، پژوهشنامه بازرگانی، سال چهارم، شماره ۱۵، ۸۲-۱۱۶

- دفتر همکاری حوزه و دانشگاه. (۱۳۷۲). درآمدی به اقتصاد اسلامی. تهران، انتشارات سمت، چاپ چهارم.

- رضایی، مجید. (۱۳۸۴). آثار برخی قواعد فقهی بر بازار کار. فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی. سال پنجم، شماره هجدهم، صص ۷۷-۷۶.

- رضایی، محمد. (۱۳۷۵). بررسی ماهیت حقوقی انحصار در حقوق ایران، مطالعه تطبیقی حقوق انحصار ژاپن، آلمان، آمریکا، انگلستان و لهستان، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته حقوق، دانشگاه تهران

- سامانی پور، حسن. (۱۳۸۰). برآورد نسبت تمرکز در صنایع مختلف ایران، پایان نامه (کارشناسی ارشد اقتصاد، دانشگاه مازندران.

- صدر، محمد باقر. (۱۳۵۰). اقتصاد ما: بررسیهایی در باره مکتب اقتصادی اسلام (جلد اول). ترجمه محمد کاظم موسوی، تهران، انتشارات موسسه انتشارات اسلامی، چاپ اول.

- صدیقی و همکاران. (۱۳۷۵). مباحثی در اقتصاد خرد: نگرش اسلامی. ترجمه حسین صادقی. تهران انتشارات دانشگاه تربیت مدرس، چاپ اول.

- صنعتکار، حسن. (۱۳۸۰). اخلاق در بازار. قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، چاپ سوم.

- صنیع دانش، علیرضا. (۱۳۷۴). بررسی علل بزرگ شدن دولت ایران ۱۳۵۰-۱۳۷۰، پایان نامه کارشناسی ارشد اقتصاد، دانشگاه علامه طباطبایی.

- لشکر بلوکی، صابر. (۱۳۷۶). بررسی اندازه دولت و حد مطلوب آن در ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد اقتصاد، دانشگاه مازندران، ۱۳۷۶.

- موسایی، میثم. (۱۳۸۰). اسلام و فرهنگ توسعه، انتشارات سرزمین ما، چاپ اول

- یوسفی، احمد علی. (۱۳۸۶). نظام اقتصادی علوی: مباحثی، اهداف و اصول راهبردی. قم، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول.